

УДК: 321.728.(44)"1875-1940):930

С. Дорошенко

Національний університет "Львівська політехніка"

**ДО ПИТАННЯ ДОСЛІДЖЕННЯ ІСТОРІЇ
СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОЇ ДУМКИ У ФРАНЦІЇ:
ПЕРІОД ТРЕТЬОЇ РЕСПУБЛІКИ (1875–1940)**

© Дорошенко С., 2008

Визначено характерні риси етапів розвитку дослідження історії політичної думки у Франції і розкрито особливості кожного з них. Коротко викладено зміст основних праць, у яких розкриваються різні аспекти головної проблеми. Зроблено висновок, що праці Шарля Сеньобо, Жоржа Вейля, Альбера Тібодє, Андре Зігфріда, опубліковані у період Третьої республіки, започаткували науковий підхід до висвітлення історії французької політичної думки.

In the article analyzed the certain touches of separately stages of development of researches to history of political thought in France and the features of each are exposed such. Maintenance of basic labors is shortly expounded end the certain aspects of problem. A conclusion is done, that the labors of Charles Seignobos, Georges Weill, Albert Thibaudet, André Siegfried, which went out in light in the period of the Third republic, gave beginning to scientific approach in illumination of history of development of political thought of French's.

Револуція XVIII ст. започаткувала політичну емансипацію населення Франції, зумовивши створення засобами політосфери об'єктивних важелів впливу, що дали центральній владі змогу спрямувати широкі верстви населення країни на участь у побудові життєздатних та ефективних інститутів держави, спроможних своєчасно вирішувати макросоціальні проблеми народу, а не тільки задовольняти вузькі інтереси суб'єктів архаїчної системи відносин, притаманної реаліям давнього порядку. Закладення підвалин "ліберального" світу, зміст якого покликаний визначати принципи суверенітету народу, представницького політичного режиму, поділу влади, особистої свободи, формальної рівності усіх перед законом, творення влади через вільне волевиявлення громадян за допомогою виборів, поваги до спільно прийнятих рішень, свободи зборів, свободи висловлення власної думки, релігійної толерантності, солідарної підтримки борців за національну незалежність поневолених народів, детермінувало зміну оцінок явищ і подій на рівні наукової, а також масової свідомості. Зрештою, практична реалізація базових елементів демократичного ладу, які засвідчували системні зрушення у розвитку політичного мислення нації, відкрила перед мешканцями великої західноєвропейської країни можливість ефективно протидіяти усім політичним (державна) і неполітичним (церква) силам, які могли створювати перешкоди для громадянина у визначенні його власної позиції у кожній сфері життя суспільства.

Практичною реалізацією головних принципів ліберального мислення: – Розуму й Свободи – закладено у Франції потужні важелі інституційного впливу для конституювання своєрідних політичних "заслонів" на користь лібералізму, якими стали Парламент та Університет. Як базовий інструмент вирішення політичних конфліктів унаслідок задоволення інтересів окремих сторін у контексті тріумфу загального інтересу нації, Парламент належить сфері свободи думки й висловлювань обранців народу. Принципове значення Університету зумовлене потрійною функціональною скерованістю цього інституту: по-перше, набуття знань у межах визначеного соціального середовища – це школа громадянськості, яка особливо ефективно сприяє сприйняттю та утвердженню одночасно з незмінно актуальними, як для населення "французького простору", "консервативними" цінностями, також ліберальних; по-друге, універсальні знання – це головна умова службового просування громадян, а, отже, – самореалізації особи; по-третє, у середовищі, в якому формується політична еліта нації, також відбувається продукування ідей науки, розуму, зрештою способу мислення, асоційованого з академічною свободою як принципом, зведеним до універсального, безкорисливого гуманізму. Поширенням гуманістичних цінностей у період Третьої республіки логічно стимульовано зростання значення різнопланової інформації аналітичного характеру, зародження на цій основі нових ідей та висновків, що супроводжуватимуть, а іноді випереджатимуть розвиток явищ і подій політичної сфери. Зрештою, досягнення високого рівня викладення змісту демократичних цінностей

спричиняло поглиблення індивідуалізації суспільства, реальним наслідком якої виявлялася переконаність громадян та інших мешканців країни, перед тим далеких від політики, у перспективності виявлення особистої ініціативи, безумовними і надзвичайно важливими наслідками якої вважається активізація політичної участі останніх. Комплекс зазначених обставин мотивував зосередженість представників інтелектуальної еліти на проблемі опрацювання методологічних підходів, що давали змогу поглибити й урізноманітнити вектори системного пошуку у галузі політичного знання, започаткувати цілеспрямоване формування виважених оцінок важливих ідей, що відповідали глибині та масштабності актуальних суспільних процесів.

Проблема дослідження історії політичної думки стала предметом інтенсивних пошуків французьких суспільствознавців у середині ХХ ст. Головні результати напрацювань своїх колег у вказаному напрямі підсумував Мішель Вінок (*Michel Winock*) у спеціальному розділі колективної монографії “Щодо політичної історії” (Париж, 1988) [21]. Вказана узагальнювальна праця обмежена хронологічними межами ХХ ст., що не сприяє висвітленню змісту інтелектуальної спадщини всіх діячів періоду Третьої республіки. По-друге, народження у 1948 р. національної школи політології мало наслідком особливу зосередженість на обставинах формування, а також принципових аспектах новітніх напрямків історіографії дослідження історії французької суспільно-політичної думки впродовж наступних етапів розбудови республікансько-демократичного ладу у Франції.

В Україні окремі аспекти зазначеної наукової проблеми стали об’єктом спеціальної уваги нещодавно – як наслідок опрацювання масиву оригінальних джерел і літератури французького походження, що уможливають ознайомлення, а також авторську інтерпретацію: а) змістовного наповнення, зокрема, такої категорії науки, як унікальна “бінарна шкала політичних ідеологій”, яка, конституїрована на хвилі Революції, дуже своєрідно характеризує суть політичного поля країни [1]; б) функціональної скерованості різних систем ідеологічного мислення на оригінальну інтерпретацію політичних цінностей, вивчення яких французькі фахівці розпочали вже наприкінці ХІХ ст., представляючи, починаючи з середини ХХ ст., відмінні дослідницькі школи: традиційну і новітню [2]; в) оцінки ідей і концепцій, напрацьованих засновниками і теоретиками французького лібералізму [3], а також французького консерватизму [4]. Водночас за межами уваги українських фахівців залишаються важливі аспекти теоретичного доробку французьких колег, котрі в своїх працях, опублікованих упродовж найдовшого періоду існування республікансько-демократичного ладу у Франції, ініціювали обґрунтування елементів методології, що сприяли виведенню проблематики історії (французької) політичної думки на значно вищий рівень науки.

Метою статті є огляд історіографії дослідження історії суспільно-політичної думки у Франції.

Поставлено конкретні завдання: 1) визначити етапи вивчення важливих аспектів теорії та історії політичної думки у Франції; 2) конкретизувати науковий доробок провідних фахівців країни у контексті дослідження французької суспільно-політичної думки у хронологічних межах Третьої республіки.

У розвитку історіографії проблеми виділяємо чотири періоди. Перший – від ХVІ ст. до початку Революції ХVІІІ ст. Особливий тим, що французькі інтелектуали, починаючи від Жана Бодена, Рене Декарта і завершуючи Просвітниками, заклали глибокі теоретичні підвалини для ґрунтового опрацювання проблем держави, права, політичних прав і свобод особи й громадянина на всіх наступних етапах розбудови конституційно-демократичного режиму влади у Франції. Часовий відтинок другого періоду відзначений появою наприкінці ХVІІІ ст. – упродовж ХІХ ст. поодиноких праць аналітичного характеру, спрямованих на дослідження нових і перспективних явищ, визначених як ідеологічні комплекси лібералізму (свободи як природної умови колективного життя людей, політичної влади як наслідку суспільної угоди вільних від природи людей, рівності як базової умови для усіх без винятку способів життя), консерватизму (християнської моральності, дворянсько-соціального походження, дотримання звичаїв, неприйняття радикальних змін і новацій у суспільстві), соціалізму (єдності, співдружності, співпраці, солідарності трудящих мас, які прийшли на зміну соціальним конфліктам, політичним кризам і нестабільності), націоналізму (пріоритетності національної ознаки над ознаками соціально-класовими, релігійними, чи універсальними), анархізму (відмови від державно-політичних форм управління суспільними процесами в Україні). Третій період, особливий поглибленням уваги дослідників до змістовного наповнення головних політичних доктрин, а також внеску окремих політичних мислителів і державних діячів у філософсько-теоретичне і фактологічне обґрунтування актуальних аспектів політичного життя Франції, хронологічно охоплює межі від початку ХХ ст. – до Другої світової війни. Його характеризує орієнтованість на формулювання наукових підходів, що мали наслідком виваженість оцінок позицій тих діячів, котрі насамперед на практичному рівні вирішували поточні, а також стратегічні завдання французької політики, зумовленої глобалізацією різноманітних аспектів життя країни під впливом низки об’єктивних чинників: загострення демографічної кризи, поглиблення технологічної революції, підвищення освітнього рівня населення, розбудови партійного і громадського

життя, перебігу соціальних реформ, соціальних наслідків подій Першої світової війни, посилення імміграційного тиску у Франції тощо. Андре Зігфрід (*André Siegfried*) – перший глава Французького Фонду політичних наук (*Fondation nationale des sciences politiques*), затверджений на цю посаду у 1945 р. [7, с. 1061], коротко охарактеризував особливість зазначених етапів так: досі “політична література не займає в процесі гуманітарної освіти громадян Франції місце, на яке насправді заслуговує. Якщо знання французької художньої літератури вже стало обов’язковою умовою класичної освіти для наших співвітчизників, то знання політичної літератури [...] постає наслідком виключно епізодичної вимоги програми навчального курсу вищої школи і виключно під кутом зору літературно-художнього трактування цих творів. З огляду на це, молодим людям залишається самостійно і суто власними силами та засобами, без опіки викладачів доопрацьовувати прогалини в особистому культурному становленні”. Отже, на думку цього діяча, чинна система політичної освіти у Франції насамперед опікувалася правом, державним управлінням, дипломатичними відносинами, економічною теорією. Тоді як для французьких студентів вже набуло актуальності знання політичної культури. виправити вказані недоліки насправді міг навчальний курс історії політичних ідей, який започатковано лише в середині ХХ ст. у Вільній школі політичних наук, щойно перейменованій на Інститут політичних досліджень [15, с. IX–X]. Четвертий період припадає на проміжок часу від середини ХХ ст. до наших днів. Його представлено плеядою видатних політичних філософів, антропологів, соціологів, істориків, політологів, а також чільних діячів політики Французької Республіки, праці яких насамперед відзначає активне використання науково-теоретичного спадку попередників.

Отже, хронологічні межі Третньої республіки частково припадають на другий і, загалом, третій періоди розвитку історіографії дослідження історії французької суспільно-політичної думки. Спільною рисою зазначених етапів є те, що таких видатних політичних філософів, як Шарль Монтеск’є і Жан-Жак Руссо програми класичних університетів Франції подавали виключно як майстрів художнього слова. Зрештою, характерною рисою, притаманною вказаному періоду досліджень політичної сфери, є аналогічна оцінка також науково-теоретичної спадщини Жана Бодена, Рене Декарта, Жака Боссюе, кардинала Ришельє, Людовіка XIV, Емануеля Сійєса, Алексіса де Токвіля, які опинилися за межами уваги фахівців з проблем політики. І лише офіційне визнання факту створення у Франції науки про політику сприяло радикальному виправленню вказаної ситуації. Однак до цього важливого моменту представникам французької школи історико-політичних досліджень довелося пройти довгий шлях.

На нашу думку, монографія Шарля Сеньобо (*Charles Seignobos*) “Історія європейської цивілізації у середні віки і модерну епоху” (Париж, 1886), якою започатковано вивчення змістовного наповнення комплексу головних систем політичного мислення [8, с. 474–485, 486–491, 492–520], притаманного мешканцям Гексагону, продемонструвала відчутні здобутки, яких досягла французька наукова школа вже у період Третньої республіки. В іншій праці під назвою “Політична історія сучасної Європи. Еволюція партій і політичних форм у 1814–1914 рр.” (Париж, 1929–1931), вказаний французький дослідник продовжив і поглибив науковий аналіз, зосередившись на вивченні природи політичних “правих”, які силами представників аристократичного дворянства у французькому парламенті – легітимістів та орлеаністів сформували “консервативну опозицію” щодо “лівих” політичних сил – соціалістів і радикалів, також представлених у законодавчому органі країни [10, с. 243–244, 276]. Він же виклав зміст і функціональну скерованість політичної доктрини Римо-католицької церкви, соціального католицизму [11, с. 1009–1010].

Надзвичайно важливим напрямом, що посприяв “виведенню” історичного формату дослідження проблем політики у Франції на рівень фундаментальності, назвемо методологічну скерованість наукових пошуків Шарля Сеньобо. Вони започатковані теоретичною працею “Застосування історичного методу у суспільних науках” (Париж, 1901). Вчений доводив, що три аспекти проблеми: а) діяльність економічних інститутів; б) статистика людської активності; в) історія економічних доктрин, на яких зосередилися представники зазначених наук, не давали їм змоги системно охопити інші важливі соціальні процеси. Адже поза увагою фахівців залишався величезний обсяг документальних матеріалів. І тому найпершим завданням французького суспільствознавства у цей період визначено уведення таких документів у науковий обіг. Загалом успішна спроба обґрунтування теорії документа дала Шарлю Сеньобо змогу відкрити шлях для наукового вивчення представниками суспільних наук, по-перше, історичного минулого соціальної групи, середовище якої, на його думку, становило той оптимальний ґрунт, у якому насправді відбувалося накопичення і поширення політичного знання, і, по-друге, відмінних форм еволюції соціальних структур, які ставали “продуктом комбінованого впливу на суспільне життя водночас економічних і політичних феноменів”. Тоді як застосування методів критичного аналізу, а також групування фактів, функціональне використання яких також детально розглядається у вказаній праці [9, с. 13, 14, 15, 29–45, 94–154, 304], на нашу думку, сприяло інтенсифікації дослідження явищ політичної сфери і, зокрема, історії суспільно-політичної думки.

Сучасні дослідження свідчать, що у період Третьої республіки започатковано вивчення історії політичної думки у Франції також у контексті обґрунтування бінарності шкали політичних ідеологій як принципу класифікації державницького мислення громадян країни. Представлені як фундаментальні категорії політичного типу мислення, поняття “правого” та “лівого” природно використовувалися (і використовуються далі) у дослідженні історії політичної думки насамперед для класифікації позицій інтелектуалів, котрі, представлені також на найвищому рівні влади, у такій надзвичайно централізованій державі, як Франція, відігравали “центральну роль” [5, с. 24]. Тим самим зазначені поняття ставали звичними схемами сприйняття, до яких вдавалися і продовжують вдаватися основні дійові особи політичного поля та їхні сучасники: аналітики, журналісти з метою класифікації відмінних політичних традицій, що зародилися у парламенті й поширилися у країні. Отже – вважає сучасний французький соціолог Жізель Сапиро, – дослідження специфіки політичного мислення вимагає фіксувати поняття “правого” і “лівого” “у якості головних категорій політичної ідентифікації у Франції”, притаманної добі Революції [6, с. 295], яка, як відомо, охоплює понад два останні століття. Щоправда, такі дослідники, як Жорж Вейль (1865–1944), Альбер Тібодє (1874–1936), Андре Зігфрід (1785–1959) – соратники, а також наступники Шарля Сеньобо відзначили цю особливість історичного розвитку французького політичного мислення раніше за багатьох інших.

Історика Жоржа Вейля (*Georges Weill*) називають першим, хто науково обґрунтував природу й зміст понять “політична правиця” і “політична лівиця” у своїй відомій праці “Історія республіканської партії у Франції від 1814 по 1870” (Париж, 1900). Категорії політичних “правих” і “лівих” він пов’язував, зокрема, з конституційними подіями у парламенті країни, а не на барикадах і демонстраціях. Вказаний вчений виходив з того, що всі французькі партії, за винятком партії орлеаністів, мали власний політичний ідеал, який забезпечував кожній впливовість і тривалість перебування при владі. Для представників аристократичного дворянства, котрі належали до “правого” вектора політичного мислення у Франції, насамперед легітимістів, таким ідеалом була християнська релігія і збереження традицій; для бонапартистів – військова велич Франції. Натомість “ліві” – республіканці, упевнені в тому, що лише влада народу дає змогу служити батьківщині і людству, виступали за триумф демократії. Зазначені головні ідеї, які могли становити основу для протистояння вказаних політичних сил, щоразу, коли йшлося про виявлення симпатії до знедолених народів, шанобливе ставлення до політичних націй, перспективу створення великої європейської федерації, все ж залишали відкритим простір для спільної дії представників зазначених векторів політичного мислення, оскільки ті однаково демонстрували пристрасну любов до батьківщини, Франції. Отримували право на життя навіть такі ідеї, як створення Сполучених Штатів Європи (щоправда, винятково під егідою Франції), звільнення європейських народів від деспотичних режимів (однак, починаючи від 1851 р., всі погодилися з тим, що Франція більше не повинна проливати кров своїх дітей за всі повсталі народи). Тобто політичні сили французької нації, які надто довго демонстрували свою войовничість, зрештою почали виявляти миролюбність. Водночас вони “залишили за Францією першість у сфері продукування політичних ідей [...]”, основу яких становила спільна для всіх переконаність у тому, що “людина від природи є доброю, потужний інстинкт самозбереження підштовхує до добра кожний народ, людство підлягає дії загального закону прогресу” [20, с. 528, 529].

Отже, завдяки внеску Жоржа Вейля, який першим визначив наукову актуальність, а також обґрунтував природу феномену політичного протистояння двох груп ідеологій (“правих” і “лівих”) на найвищому рівні французької влади (а не на барикадах і під час сутичок на вулицях міст і сіл), було сформульовано базову умову для активізації роботи інших науковців Третьої республіки, які зосередилися на вивченні окремих напрямів політичного мислення співвітчизників. Надалі Альбера Тібодє (*Albert Thibaudet*) особливо відзначено як дослідника змістовного наповнення ідей політичної “правиці”, представленої у Франції працями таких діячів націоналістичного спрямування, як Шарль Моррас [16] і Моріс Баррес [17]. Значно ширший перелік представників ідейно-політичного мислення французів вчений визначив у праці “Політичні ідеї у Франції” [18], проаналізувавши твори авторів, яких, як представників політичного традиціоналізму, націоналізму, індустріалізму, лібералізму, він зарахував до “правих”. Що зовсім не завадило цьому дослідникові у своїй останній праці “Історія французької літератури від 1789 до наших днів” (Париж, 1936), опублікованій вже після його смерті, з погляду науки розглянути окремі періодичні видання, а також оцінити наукову спадщину “великих” та “малих” авторів – письменників, публіцистів, котрі, водночас, представляли змістовне наповнення ідей протилежного, “лівого” спрямування, незмінно актуального у Франції у новітній період національної історії [19]. Лише за півстоліття цю його ідею “виходу за межі об’єкта уваги класичних авторів” сприйме частина академічної еліти країни, об’єднавшись у “новітню” школу.

Андре Зігфрід глибше і значно принциповіше за інших своїх попередників підійшов до розгляду кола ідейних складових французької політики. Його монографія “Картина партій у Франції” (Париж, 1930) особлива не лише тим, що у ній уперше обґрунтовано широку палітру чинників або детермінант, які з глибин ментальності визначають вектори, а також зміст структурних складових політичного мислення співвітчизників. Інший вагомий результат – це зацікавленість природою унікального ідеологічного протистояння, яке розгорталось у стінах парламенту країни. Пояснення цього феномену вчений знайшов, звернувшись до засобів політичної психології, використовуючи термін “темперамент”, якому надано значення політичної категорії [14, с. 88]. За чверть століття ця ініціатива Андре Зігфріда дасть соціологу Жоржу Гурвичу (*Gerges Gurvitch*) змогу поглибити дослідження ментальних нашарувань, які, як відомо, чинять особливо потужний вплив на прийняття рішень, а також діяльність кожного суб’єкта політики, а політологу Алену Жерару-Слама (*Alain-Gérard Slama*) – майже через тридцять років – сформулювати наукове обґрунтування категорії “політичний темперамент”, своєрідного як для представників політичної “правиці”, так і “лівиці”, відзначивши, водночас, фундаментальність інтелектуального внеску Просвітників, який фахівці Третьої республіки залишили поза увагою.

Але особливу увагу Андре Зігфрід приділив проблемі демократії, яку вивчав за межами Франції від початку шляху у науці: у дисертаційному дослідженні “Демократичний лад у Новій Зеландії” (Париж, 1904) [12, с. 39, 40, 42, 55–67, 251–265, 279–289, 290–296, 297–328]. В іншій праці: “Сполучені Штати сьогодні” (Париж, 1930) Андре Зігфрід звернувся до висвітлення проблем, які стали актуальними для США ще у XIX – початку XX ст., тобто практично через сто років після того, як це зробив Алексіс де Токвіль. І серед них такі: 1) практична протидія американських пуритан поширенню свободи думки у країні; 2) захист “білих” громадян від “чорних” мешканців; 3) намагання влади Північно-Американських Штатів забезпечити недоторканність кордонів від “навали” іммігрантів з Європи та Азії; 4) урівноваження впливу політичних партій на центральну владу США [13, с. 52–66, 87–103, 114–241, 322–331]. Тобто за допомогою методу порівняння у Франції уперше інтерпретовано коло проблем, дотичних різних аспектів розвитку демократії на заморських територіях, однаково заселених вихідцями з Європи. І, якщо щодо Нової Зеландії способи вирішення політичних проблем засобами демократії отримали загалом позитивну оцінку дослідника, то в США політична атмосфера змінилася настільки, що французький вчений був зобов’язаний підкреслити окремі негативні тенденції, які, на його думку, надалі становили перешкоди на шляху оптимального розвитку влади народу, демократії.

Отже, період Третьої республіки у Франції особливий опублікуванням окремих праць, що стосуються наукового висвітлення деяких важливих аспектів історії політичної думки, і, зокрема, продовженням особливо плідних досліджень методологічного рівня. Творчим доробком Шарля Сеньобо, Жоржа Вейля, Альбера Тібодє, Андре Зігфріда істотно збагачено фундаментальну теоретичну, а також ініційовано опрацювання широкої фактологічної бази наукового пошуку у вказаному напрямі. Перелік опрацьованих нами праць необхідно розглядати як наслідок активного залучення до когорти теоретиків суспільно-політичних досліджень, насамперед представників історичної науки, котрі продемонстрували універсальний підхід, високий рівень аналітичності, що давали змогу подати зміст, а також окремі напрямки розвитку політичного мислення французької нації. Це забезпечило вихід науки на рівень осягнення викликів модерних суспільних реалій, які, водночас, логічно співвідносилися з раніше викладеними принципами національного державотворення, на яких ґрунтувалися роздуми фахівців над політикою, нав’язані величчю історичних здобутків французького народу на шляху розбудови демократії, а також прагненням об’єктивно оцінити нові і перспективні явища, визначені комплексами ідеологічно обґрунтованих політичних цінностей, як, зрештою, гуманітарними надбаннями представників інших націй у цьому самому напрямі.

Іншою особливістю розвитку суспільствознавства у Франції Третьої республіки назвемо ту, що історія політичної думки ще не конституювалася у окремих і принципово важливий напрям наукового дослідження актуальних соціальних проблем.

Нарешті, науковий доробок розглянутих персоналій залишається актуальним також сьогодні. Про це, зокрема, свідчать численні перевидання монографічних видань, які визнаються класичними й активно використовуються новітніми дослідниками історії суспільно-політичної думки у Франції. Це – особлива, а також вагома складова традиції накопичення і збереження духовного спадку нації, яку демонструвала перед тим і незмінно продовжує демонструвати французька дослідницька школа. Адже саме її представники,

дотримуючись принципу академічної свободи, забезпечують перспективність постійного пошуку, з успіхом виконуючи завдання ґрунтовного висвітлення тих аспектів політичного мислення своїх сучасників, які людство почало цінувати вже у часи Давньої Греції та Риму. І серед них ті, на яких ми зосередимося у наступних публікаціях, де буде розглянуто теоретико-методологічні підстави аналізу політичного мислення французів (ментальність, індивідуалізм, політична теорія інституту).

1. Денисенко В.М., Дорошенко С.І. *Особа та ідеї свободи в бінарній шкалі політичних ідеологій Франції Третьої республіки* // Вісник СевГТУ: Вип. 42: Політологія: 36. наук. пр. / Редкол.: Ю.А. Бабінов (відп. ред.) та ін.; Севастоп. нац. техн. ун-т. – Севастополь: Вид-во СевНТУ, 2002. – С. 41–50.
2. Дорошенко С.І. *Дослідження політичних ідеологій в історії французької політичної думки* // Наукові записки НаУКМА. Сер. Політичні науки. № 20. – К.: КМ Академія, 2002. – С. 20–23
3. Дорошенко С.І. *Французький лібералізм: принципи та зміст політичної ідеології* // Наукові записки НаУКМА. Сер. Політичні науки. – К.: КМ Академія, 2003. – № 21. – С. 21–25.
4. Дорошенко С.І. *Французький консерватизм: принципи та зміст політичної ідеології* // Буковинський журнал. – 2005. – № 1. – С. 106–113.
5. Кристоф Ш. *Интеллектуалы во Франции: вторая половина XIX века.* – М.: Новое издательство, 2005. – 328 с.
6. Сапиро Ж. (Франция). *О применении категорий “правые” и “левые” в литературном поле* // Республика словесности. Франция в мировой интеллектуальной культуре / Пер. с фр. – М.: Новое литературное обозрение, 2005. – С. 294–336.
7. Roussellier N. *Siegfried (André). 1875–1959* // Dictionnaire des intellectuels français. Les personnes. Les lieux. Les moments / Sous la dir. de Jacques Julliard et Michel Winock. – Paris: Éd. du Seuil, 1996. – P. 1060–1061.
8. Seignobos Ch. *Histoire de la civilisation au moyen âge et dans les temps modernes.* – Paris: G. Masson, éd., 1887. – 575 p.
9. Seignobos Ch. *La Méthode historique appliqué aux sciences sociales.* – Paris: Félix Alcan, 1901. – 322 p.
10. Seignobos Ch. *Histoire politique de l'Europe contemporaine. Évolution des parties et des formes politiques 1814–1914.* – 7-e éd. entièrement refondue et considérablement auguementée. En 2 t. T. 1. – Paris: Armand Collin, 1929. – 536 p.
11. Seignobos Ch. *Histoire politique de l'Europe contemporaine. Évolution des parties et des formes politiques 1814–1914.* – 7-e éd. entièrement refondue et considérablement auguementée. En 2 t. T. 2. – Paris: Armand Collin, 1931. – P. 537–1231.
12. Siegfried A. *La démocratie en Nouvelle-Zellande.* – Paris: Armand Collin, 1904. – 360 p.
13. Siegfried A. *Les États-Unis d'aujourd'hui.* – 9-e éd. – Paris: Armand Collin, 1930. – 362 p.
14. Siegfried A. *Tableau des partis en France.* – Paris: Bernard Grasset, 1930. – 245 p.
15. Siegfried A. *Lettre-préface* // Chevalier J.–J. *Les grandes oeuvres politiques de Machiavel à nos jours.* 6-e éd. – Paris: Armand Collin, 1960. – P. VII–XIII.
16. Thibaudet A. *Trente ans de vie française.* En 3 t. T. 1: *Les idées de Charles Maurras.* – Paris: Gaillimard, 1920. – 321 p.
17. Thibaudet A. *Trente ans de vie française.* En 3 t. T. 2: *La vie de Maurice Barrès.* – Paris: Gaillimard, 1921. – 313 p.
18. Thibodet A. *Les idées politiques en France.* – Paris: Librairie Stock, 1932. – 480 p.
19. Thibaudet A. *Histoire de la littérature française de 1789 à nos jours.* – Paris: Librairie Stock, 1936. – 587 p.
20. Weill G. *Histoire du parti républicain en France de 1814 à 1870.* – Paris: Felix Alcan, 1900. – 552 p.
21. Winock M. *Les idées politiques* // Pour une histoire politique / Sous la direction de René Rémond. – Paris: Seuil, 1988. – 233–254 p.